

**ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΗΣ ΣΤΟΑΣ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ**

**ΣΕΛΙΔΕΣ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΒΙΟ
ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ**

ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΥΣΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΖΩΗΣ

ΤΕΣΣΕΡΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
Από τον καθηγητή Β. Λαμπρινουδάκη

ΜΑΘΗΜΑ ΠΡΩΤΟ

20 Νοεμβρίου – 11 Δεκεμβρίου 2007

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σειρά αυτή των μαθημάτων μου είναι αφιερωμένη στον δημόσιο και ιδιωτικό βίο των αρχαίων Ελλήνων (**εικ.1**). Θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε την πραγματικότητα της σημαντικής εκείνης περιόδου της ιστορίας του τόπου μας, δηλαδή χονδρικά της 1^{ης} π.Χ. χιλιετίας, από την πλευρά της *οργάνωσης της ζωής των ανθρώπων*. Όπως σημειώνει επιγραμματικά και ο υπότιτλος των μαθημάτων, η οργάνωση εκείνη αποτελεί, και σήμερα ακόμη, ως εμπειρία ατομικής και κοινωνικής ζωής, ένα σπουδαίο χώρο άντλησης ιδεών. Η λέξη *Σελίδες* στον τίτλο δείχνει ότι από το μεγάλο αυτό θέμα θα θιγούν εδώ οι πιο χαρακτηριστικές πλευρές του.

Τα μαθήματα αυτά θα πραγματοποιηθούν σε δύο περιόδους: Στην τρέχουσα, ως συνέχεια της εξιστόρησης ανάπτυξης της ζωής στον Ελληνικό χώρο από τους συναδέλφους Μ. Δερμιτζάκη και Χρ. Ντούμα, θα εξετάσουμε τέσσερις ενότητες:

α) Τον χώρο μέσα στον οποίο εξελίχθηκε αυτή η ζωή, δηλαδή τον οικισμό ή την πόλη, την εξοχή, τις δημόσιες και τις ιδιωτικές εγκαταστάσεις, τα έργα κοινής ωφέλειας και άμυνας.

β) Την συγκρότηση και τους κανόνες που διαμόρφωναν τη συντεταγμένη ζωή μέσα σ' αυτό το περιβάλλον, δηλαδή τους πολιτειακούς και κοινωνικούς θεσμούς των αρχαίων Ελληνικών κρατών και τις σχέσεις μεταξύ τους.

γ) Την ζωή στην εξοχή, δηλαδή την αγροτική και ποιμενική ενασχόληση των αρχαίων Ελλήνων, η οποία αποτελούσε την ραχοκοκαλιά της οικονομικής και κοινωνικής υπόστασης της αρχαίας κοινωνίας.

δ) Τις άλλες επαγγελματικές ασχολίες των αρχαίων, την βιοτεχνία, το εμπόριο, τη ναυσιπλοΐα, τις συναλλαγές.

Κατά την δεύτερη περίοδο, που προγραμματίζεται να πραγματοποιηθεί την άνοιξη του 2008, θα εξετασθούν α) η παιδεία, η άθληση και η επιστήμη, β) τα ήθη, τα έθιμα και οι εορτές, γ) η υγεία και η ταυτότητα των ανθρώπων.

Ας αρχίσουμε λοιπόν με το περιβάλλον μέσα στο οποίο εξελίχθηκε η αρχαία ζωή:

1. Η πόλη ως χώρος κατοίκησης: Συγκρότηση, δημόσιοι και ιδιωτικοί χώροι, υποδομές, οχύρωση και λιμάνια.

Πριν απ' όλα πρέπει να διευκρινίσουμε τι ήταν αυτή η πόλη της Ελληνικής αρχαιότητας.

α. Η συγκρότηση της αρχαίας πόλης.

Ο συνήθης όρος που χρησιμοποιούμε για να δηλώσουμε την οντότητα αυτή είναι: *πόλις-κράτος*. Για να κατανοήσουμε όμως αυτόν τον όρο, πρέπει να επισημάνουμε ότι η λέξη *πόλις* εδώ δεν χρησιμοποιείται με την έννοια του άστεως, και ότι η πόλις-κράτος κάθε άλλο παρά περιελάμβανε αστικό κυρίως πληθυσμό. Τα πολυπληθή μικρά αυτά αρχαία Ελληνικά κράτη αποτελούνταν από μια περιορισμένη γεωγραφική περιοχή εκμεταλλεύσιμης γης με διασκορπισμένη αγροτική κατοίκηση και ένα μεγαλύτερο κεντρικό οικισμό, ο οποίος βαθμιαία προσέλαβε αστικά χαρακτηριστικά (**εικ.2α-β-γ**: παράδειγμα η Αθήνα με τους υπερεκατόν δήμους της στην Αττική, ή μικρότερες πόλεις στη Βοιωτία π.χ. Ακραιφία]). Άλλο λοιπόν η αρχαία *πόλις* και άλλο το *άστυ* που ταυτίζεται με τη σημερινή πόλη.

Πως δημιουργήθηκε η αρχαία πόλη; Μια συνοπτική σύνθεση των πολυπλόκων ερμηνειών που βασίζονται στα ασαφή ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα θα ήταν η ακόλουθη: Τα Ελληνικά φύλα διείσδυσαν και εξαπλώθηκαν στον κορμό της μετέπειτα Ελλάδος και το Αιγαίο τμηματικά κατά την δεύτερη π.Χ. χιλιετία δημιουργώντας τον μυκηναϊκό πολιτισμό (**εικ.3α-β-γ**). Η διοικητική δομή των μυκηναϊκών βασιλείων με το κεντρικό σύστημα των ανακτόρων γνωρίζουμε ότι κατέρρευσε κατά τον 12^ο και 11^ο π.Χ. αιώνα, και μαζί μεγάλο μέρος του εμπορίου και των οικονομικών δυνατοτήτων του τόπου. Όμως, όπως δείχνει η αρχαιολογική έρευνα, μεγάλο μέρος των οικισμών, παρά τις πληθυσμιακές μετακινήσεις της εποχής, συρρικνώθηκε αλλά επέζησε και μαζί επέζησαν και στοιχειώδεις διοικητικές δομές. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ο *rasireu*, ο βασιλεύς των μυκηναϊκών χρόνων, ο οποίος τότε ήταν κατώτερος αξιωματούχος, εμφανίζεται στην ποίηση του 8^{ου} έως 6^{ου} π.Χ. αιώνα ως ο αριστοκρατικός ηγέτης της κοινότητας, ενώ ο *wanax*, ο άναξ των Μυκηναίων εξαφανίζεται. Στις αυτονομημένες λοιπόν, φτωχές τώρα και μικρές κοινότητες οι χαμηλότερες προηγούμενες δομές παραμένουν εξασφαλίζοντας την συνοχή τους. Ευρήματα όπως το κτίριο των 45 μ. στο Λευκαντί της Εύβοιας (**εικ.4**) από το πρώτο μισό του 10^{ου} π.Χ. αιώνα, που δέχθηκε την ταφή ενός σημαντικού άνδρα με τα άλογά του και μιας γυναίκας, και που ήταν

πιθανότατα το σπίτι ενός τέτοιου ηγεμόνα, στηρίζουν αυτή την εικόνα. Τοπικές, σχετικά ισχυρές οικογένειες, ανελάμβαναν τώρα ηγετικό ρόλο. Τέτοιο ρόλο φαίνεται να είχαν άλλωστε τέτοιες οικογένειες ήδη σε περιοχές του μυκηναϊκού κόσμου, όπου δεν πρέπει να ίσχυσε ποτέ μοναρχικό καθεστώς, όπως τα νησιά. Χαρακτηριστική ένδειξη για την περίπτωση αυτή είναι ο τύμβος που ιδρύθηκε στη Νάξο πάνω από ταφές μελών ολίγων σημαντικών οικογενειών του 11^{ου} και 10^{ου} π.Χ. αιώνα, που έγιναν μέσα στα ερείπια της μυκηναϊκής πόλης, και δέχονταν ιδιαίτερες τιμές κατόπιν επί αιώνες (5α-β-γ-δ). Η ανάδειξη των νεκρών αυτών σε προπάτορες της κοινότητας δείχνει αφενός την συνέχεια της κοινότητας και αφετέρου την ύπαρξη και την ανάπτυξη μιας αριστοκρατίας μέσα σ' αυτήν.

Λίγοι και απλοί θεσμοί, όπως του αρχηγού και ενός συμβουλίου γερόντων, ήταν αρκετοί για να ρυθμίσουν την ομαδική ζωή στις κοινωνικά και περιβαλλοντικά διαφορετικές αυτές κοινότητες με τα ολιγάριθμα μέλη, που προέκυψαν από τη διάλυση του μυκηναϊκού κόσμου. Η ανάκαμψη όμως, που άρχισε από τον 10^ο π.Χ. αιώνα, έφερε σταδιακά άνοδο του επιπέδου ζωής και αύξηση του πληθυσμού. Έτσι δημιουργήθηκε η ανάγκη για μια πιο σύνθετη πολιτειακή δομή, κατάλληλη για να ρυθμίσει ένα ανώτερο επίπεδο συμβίωσης, δηλαδή την ομαδοποίηση και συμβίωση περισσότερων από αυτές τις μικρές κοινότητες που μοιράζονταν γεωγραφικά τον ίδιο ζωτικό χώρο (εικ.6). Σταδιακά κάποιοι οικισμοί στις ευρύτερες αυτές ενότητες αναδείχθηκαν σε κέντρα, στα οποία συγκεντρώνονταν περισσότεροι κάτοικοι (παράδειγμα η εξέλιξη από τον 10^ο στον 8^ο π.Χ. αιώνα στο Άργος, εικ.7). Παράλληλα αυξήθηκαν οι ισχυρές οικογένειες, η αριστοκρατία, που αρχικά ανέλαβε την πιο σύνθετη διακυβέρνηση. Η διακυβέρνηση αυτή ασκήθηκε, φυσικά, μέσα από τον κεντρικό οικισμό κάθε περιοχής. Έτσι περίπου δημιουργήθηκε η ελληνική πόλις, το μικρό αρχαίο ελληνικό κράτος (εικ.8). Η παράδοση για τον Θησέα, ο οποίος συγκρότησε την Αθήνα με *συνοικισμό*, αποδίδει με μυθική καθαρότητα, αλλά και εκπληκτική ακρίβεια την ιστορική αυτή εξέλιξη. *Συνοικισμός* σημαίνει συγκέντρωση κατοίκων σε ένα τόπο ή συνένωση και εξάρτησή τους από ένα κέντρο. Λέγει λοιπόν ο Πλούταρχος για τον Θησέα στο βίο του (σε ελεύθερη μετάφραση): «Μετά τον θάνατο του Αιγέα συνέλαβε ένα μεγαλεπίβολο σχέδιο, να συνοικήσει αυτούς που κατοικούσαν την Αττική σε μια πόλη, και που ως τότε ήταν διασκορπισμένοι και δύσκολα μπορούσαν

να συνεννοηθούν για το κοινό συμφέρον, ενώ μερικές φορές διαφωνούσαν και μάχονταν μεταξύ τους. Περιφερόταν λοιπόν από περιοχή σε περιοχή και έπειθε τα γένη (δηλαδή τις ευρύτερες οικογένειες) για το σχέδιό του. Αφού λοιπόν κατέργησε τα βουλευτήρια και τα πρυτανεία και τους άρχοντες που είχαν ξεχωριστά σε κάθε περιοχή, ίδρυσε ένα κοινό πρυτανείο και βουλευτήριο στη θέση που τώρα κατέχει το άστυ και ονόμασε την πόλη Αθήνα».

Η ολοκλήρωση της διαδικασίας συγκρότησης των πόλεων-κρατών που ήδη περιγράψαμε τοποθετείται περί το 700 π.Χ., με κριτήριο τα ευρήματα για τη χρήση της γης (**εικ.9α-β**), τον αποικισμό (**εικ.10**), την εμφάνιση της γραφής (**εικ.11α-β**) και την ανάπτυξη των μεγάλων ιερών (**εικ.12**) και της μεγάλης αρχιτεκτονικής και γλυπτικής.

Η ανάπτυξη των κεντρικών οικισμών μιας πόλης κράτους δεν τους έδωσε από την αρχή τον χαρακτήρα του άστεως. Τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν ότι βασικά στοιχεία αστικοποίησης, όπως ο πολεοδομικός σχεδιασμός, εμφανίζονται γύρω στο 700 π.Χ., όμως άλλα, όπως η μνημειακή αγορά, ο χώρος της πολιτικής και οικονομικής ζωής, δημιουργείται μόλις στο τέλος του 6^{ου} π.Χ. αιώνα (**13α-β-γ-δ**: στη Δρήρο, περί το 700 π.Χ. ήδη τόπος συγκεντρώσεων, αλλά στην Αθήνα η αγορά με δημόσια κτίρια διαμορφώνεται τον ύστερο 6^ο αι. και περί το 500 π.Χ., το ίδιο και αλλού, όπως στο Μεταπόντιον: ιερά – αμφιθέατρο, τέλος 7^{ου} ξύλινο, αρχές 6^{ου} αναχώματα, ύστ. 6^{ος} ορισμός αντιμετώπων κοίλων και διαδρόμων προς κεντρικό πλάτωμα με τοίχους, περί το 475 λίθινα εδώλια). Στην εποχή αυτή λοιπόν, από τον ύστερο 6^ο π.Χ. αι. κ.ε., μπορούμε να τοποθετήσουμε χρονικά την έναρξη της δημιουργίας πραγματικών άστεων στην Ελλάδα, η οποία όμως ολοκληρώθηκε μόλις από τον 4^ο κ.ε. π.Χ. αιώνα, με την ανάπτυξη των μεγάλων Ελληνιστικών πόλεων. Άλλωστε σημαντικές πόλεις-κράτη ουδέποτε απέκτησαν αστικό χαρακτήρα, όπως η Σπάρτη, λόγω του ιδιόμορφου κοινωνικού και πολιτικού της συστήματος.

Ας δούμε τώρα συνοπτικά το άλλο συστατικό στοιχείο της πόλης-κράτους, την περιοχή την οποία ήλεγχε ο κεντρικός οικισμός που αναπτύχθηκε σε άστυ, δηλαδή σε πόλη με τη σημερινή έννοια. Οι αρχαίοι την ζωτική αυτή περιοχή την ονόμαζαν *χώρα*. Σ' αυτή υπήρχαν μικρότεροι οικισμοί και μεμονωμένες αγροτικές και ποιμενικές εγκαταστάσεις, καθώς και κτήματα, τα οποία πολλές φορές παρουσίαζαν μια οργανωμένη διαίρεση αγροτικών περιουσιών. Τυπικό

παράδειγμα για το πλήθος των μικρότερων κέντρων ή εγκαταστάσεων στη χώρα είναι η Αττική, με τους υπερεκατόν δήμους της και τα δευτερεύοντα κέντρα τους (**εικ.14**, οι δήμοι μπορούσαν να συνάπτουν συμφωνίες με το κέντρο, όπως στο επίτιπλο ανάγλυφο από την Ελευσίνα, όπου η Αθηνά και οι Ελευσίνιες θεότητες ρυθμίζουν τα της κατασκευής μιας γέφυρας το 421/420 π.Χ.). Άλλο παράδειγμα είναι η Θάσος, αποικία της Πάρου από τον 7^ο π.Χ αιώνα (**εικ.15**). Για τις κτηματικές κατατμήσεις γης πάλι τα καλύτερα παραδείγματα προέρχονται από τις ελληνικές αποικίες (**Εικ.16α-β**, Χερσόνησος, 4^{ος} π.Χ. αι). Τα όρια της χώρας των πόλεων ορίζονταν άλλοτε με όρους, αδρές στήλες, και άλλοτε με αβέβαιες περιγραφές γραμμένες σε λίθους στημένους σε επίσημα μέρη της πόλης. Έτσι ένα τμήμα των συνόρων π.χ. της χώρας των Δελφών και της γειτονικής χώρας του Φλυγονίου και της Αμφρύσου ορίζεται ότι εκτείνεται «από την Αιγωνεία, κατά μήκος του ρέματος και από τη μέση της κοιλάδας προς τον λόφο που ονομάζεται Κέρδων, μέχρι την οδό που οδηγεί στην πράσινη βελανιδιά»! (Étienne, *Archéologie Historique*, σ.92).

Η ζωή στην πόλη-κράτος ξεδιπλωνόταν λοιπόν στην ευρύτερη περιοχή της χώρας. Το περισσότερο μέρος του πληθυσμού ζούσε εκεί και επισκεπτόταν αραιά το κέντρο για τα κοινά ή τις υποθέσεις του, δεν υπήρχε όμως καμιά νομική διάκριση μεταξύ αστικού και αγροτικού πληθυσμού. Το κράτος και οι θεσμοί του, ιδίως την εποχή της δημοκρατίας, και με εξαίρεση τις περιόδους τυραννικών καθεστώτων, στήριζαν την επιβολή τους στη θέληση των πολιτών να δεχθούν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στην πολιτεία, κράτος και πολίτες αποτελούσαν μια ενότητα.

Για την ισορροπία μεταξύ αστικού κέντρου και χώρας είναι χαρακτηριστικό ότι το επίσημο θρησκευτικό κέντρο της πόλης αλλού αναπτύχθηκε στην ακρόπολη στο κέντρο του άστεως, όπως στην περίπτωση της Αθήνας (**εικ.17**), όπου η ανάμνηση της μυκηναϊκής χρήσης του βράχου ήταν έντονη, ενώ σε άλλες περιπτώσεις αναπτύχθηκε μακριά από το άστυ στη χώρα, πάλι πάνω ή κοντά σε μυκηναϊκά λείψανα (**εικ.18**) όπως στην περίπτωση του Άργους με το ιερό της Ήρας. Το φαινόμενο προσλαμβάνει μεγαλύτερη σημασία αν λάβουμε υπόψη ότι τα θρησκευτικά κέντρα τότε ήταν σε μεγάλο βαθμό και πολιτικά κέντρα. Μερικά από τα ιερά αυτά αναπτύχθηκαν με συνυφασμένη και την πολιτική πρόθεση, ως ασπίδα εναντίον εδαφικών

επιβουλών γειτόνων ή ως προστατευτική οριοθέτηση των συνόρων της πόλης (**εικ.19**), όπως το ιερό του Απόλλωνος και Ασκληπιού της Επιδαύρου.

Επιστρέφοντας στα αστικά κέντρα, νοούμενα με την εξελισσόμενη έννοια της αστικοποίησης που περιγράψαμε, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις τύπους συγκρότησής τους:

Ο πρώτος είναι η *προσθετική αύξηση*, δηλαδή η προσαρμοζόμενη σε έναν υπάρχοντα, τυχαία δημιουργημένο πυρήνα τυχαία προσθήκη νέων κτισμάτων και η εκ των ενόντων διαμόρφωση δημοσίων χώρων. Ο τύπος αυτός εξέλιξης χαρακτηρίζει κυρίως τις πόλεις που αναπτύχθηκαν πάνω σε παλαιότερους οικισμούς, όπως το Άργος (**εικ.20**), ή η Αθήνα (**εικ.21**), η οποία και μετά την ισοπέδωσή της από τους Πέρσες ανοικοδομήθηκε κρατώντας την παραδοσιακή δομή του πολεοδομικού της ιστού. Ο Πλούταρχος στον Βίο του Ηπειρώτη βασιλιά Πύρρου, ο οποίος εισέβαλε μια νύχτα του 272 π. Χ. στο Άργος (**εικ.20**), αποδίδει με ζωντάνια την χαώδη πολεοδομική εικόνα της πόλης: Ο Πύρρος όρμησε προς το εσωτερικό της πόλης, «πιέζοντας τους ιππείς του που πήγαιναν μπροστά. Αυτοί δυσκολεύονταν να περάσουν ανάμεσα από τους βαθείς οχετούς από τους οποίους είναι γεμάτη η πόλη και αντιμετώπιζαν μεγάλο κίνδυνο. Εξάλλου υπήρχε μεγάλη σύγχυση στις ενέργειες και τη μεταβίβαση των διαταγών σ' αυτή τη νυχτερινή μάχη. (Οι πολεμιστές) σκορπίζονταν μέσα στα δρομάκια και χάνονταν».

Πρέπει να σημειωθεί ότι μια ιδιαίτερη περίπτωση ισχυρής πόλης-κράτους που το κέντρο της δεν γνώρισε ουσιαστικά αστική εξέλιξη, λόγω της αυστηρής στρατιωτικής συγκρότησης του σώματος των πολιτών της είναι η Σπάρτη (**εικ.22, α-β-γ**), όπως μαρτυρούν και οι πηγές και τα ερείπιά της.

Ο δεύτερος τύπος πόλης είναι η ιδρυόμενη και εξελισσόμενη βάσει *πολεοδομικού σχεδιασμού* πόλη. Ο τύπος αυτός χαρακτηρίζει κυρίως πόλεις που αποτελούν νέες εγκαταστάσεις. Τέτοιες είναι κυρίως οι αποικίες, όπου, από το τέλος του 8^{ου} ήδη αιώνα π.Χ. έχουμε ευρήματα τέτοιων εφαρμογών, με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση των Υβλαίων Μεγάρων στη Σικελία (**εικ.23**, ίδρυση 729 π.Χ.). Οι οργανωμένες αυτές εγκαταστάσεις παρουσιάζουν από την αρχή κανονική κατάτμηση και διανομή τόσο του δομημένου όσο και του αγροτικού εδάφους της χώρας με ένα πνεύμα ισοκατανομής. Και σε πόλεις όμως με ιστορία, όπως η Σμύρνη (**εικ.24**), εμφανίζεται από τον 7^ο π.Χ. αιώνα η τάση για οργανωμένο πολεοδομικό

σχέδιο. Ο ώριμος πάντως πολεοδομικός σχεδιασμός συνίσταται στη διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού χώρου και στην σύνθεση των κτισμάτων σε ορθογώνιες ενότητες που χωρίζονται από κάθε-τους και οριζόντιους οδικούς άξονες (**25α-β**). Ο τύπος αυτός, που σχετίζεται και με την ανάπτυξη των δημοκρατικών καθεστώτων, χαρακτηρίζει από τους κλασικούς χρόνους και μετά μεγάλες πόλεις που ιδρύονται προγραμματικά, όπως η ανάκτηση της Μιλήτου μετά την ολοκληρωτική Περσική καταστροφή το 479 π.Χ. στη Μ. Ασία και ο Πειραιάς στην Αττική την ίδια εποχή (**εικ.26**). Την προγραμματική κτίση μπορούσαν να προκαλέσουν διάφοροι λόγοι. Έτσι η παλιά Όλυθος στη Χαλκιδική (**27**) απέκτησε με τον ανοικισμό του 432 π.Χ. νέο προγραμματικά πολεοδομημένο τμήμα, που πριν το 348, που η πόλη καταστράφηκε από τον Φίλιππο Β΄, επεκτάθηκε και εκτός των τειχών). Η Ρόδος ιδρύθηκε το 408 για να ενώσει τις παραδοσιακές πόλεις των Ροδίων (**28α-β**). Η Μεγάλη πόλις (**εικ.29α-β**), ιδρύθηκε το 368 π.Χ. για τον συνοικισμό 40 περί-που Αρκαδικών οικισμών. Και η Πριήνη (**εικ.30α-β-γ**) επανιδρύθηκε με την συνέργεια των Αθηναίων το 353 π.Χ. σε νέα θέση λόγω της αλλαγής του τοπίου με τις προσχώσεις του Μαιάνδρου. Στην περίπτωση αυτή μάλιστα υποστηρίζεται από την έρευνα, ότι ο αρχιτέκτων του ναού της Αθηνάς Πύθεος σχεδίασε ολόκληρη την πόλη, συλλαμβάνοντας την κανονική δομή της στην πιο τέλεια μορφή πόλης, όπου ένα συγκεκριμένο μέτρο δεν διέτρεχε μόνο την διαίρεσή της σε κανονικές νησίδες, αλλά και όλα τα οικοδομήματα και λοιπά στοιχεία της.

Οι κάτοικοι του Ελληνικού χώρου πάντως δεν υιοθέτησαν παντού το σύστημα της πόλης-κράτους (**εικ.31**: περιοχή πόλεων-κρατών). Στις βορειοδυτικές κυρίως περιοχές, όπως η Θεσσαλία, η Μακεδονία, η Αιτωλοακαρνανία και η Ήπειρος, η παλιά φυλετική συγκρότηση σε έθνη με πολλούς ισότιμους οικισμούς εξελίχθηκε σε ένα είδος κοινοπολιτείας με κέντρα που είχαν ατελή, αριστοκρατική συγκρότηση πόλης. Σ' αυτά τα κέντρα ο πολεοδομικός τύπος της οργανωμένης πόλης-κράτους ή δεν εφαρμόσθηκε ή επηρέασε την πολεοδομική δραστηριότητα με καθυστέρηση. Παραδείγματα τέτοιων πόλεων (ή οικισμών) μας παρέχει κυρίως η πρόσφατη έρευνα: Από τη Θεσσαλία θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τη Φάρσαλο (**εικ.32**). Στην Ήπειρο το Ορράον (**εικ.33α-β-γ**), από τα μέσα του 4^{ου} π.Χ. αι., υιοθετεί το σύστημα του κανονικού καννάβου, διαθέτει όμως ένα ελλειπτή, πρωτόγονο χώρο αγοράς·

Ενώ η Κασσώπη (**εικ.34α-β**) που δημιουργείται με συνοικισμό την ίδια εποχή διαμορφώνεται με όλα τα στοιχεία της πόλης. Ενδιαφέρον παράδειγμα από την Αιτωλία αποτελεί η ελληνοιστική Πλευρών (**εικ.35**), η οποία παρουσιάζει μεικτό σύστημα πολεοδομικού ιστού. Ιδιαίτερη περίπτωση μπορούν να χαρακτηρισθούν και οι μεγάλες πόλεις των Ελληνοιστικών Βασιλείων, που υιοθετούν το σύστημα της οργανωμένης πολεοδομίας, προσαρμοσμένο στη μορφή του βασιλευόμενου μακεδονικού πολιτεύματος, με αγορά, αλλά και με ανάκτορα για τον ηγεμόνα (**εικ.36α-β**: Πέλλα / Αντιόχεια).

β. Δημόσιοι χώροι.

Οι περισσότερες πόλεις περιέκλειαν στον χώρο τους μια οχυρή **ακρόπολη**. Με την ανάπτυξη της αγοράς ως κέντρου της δημόσιας ζωής η ακρόπολη έχασε τη σημασία της ως κεντρικός πυρήνας της πόλης. Αλλού, όπως στην Αθήνα (**εικ.37α-β**), διατηρήθηκε ως η επίσημη έδρα των πολιούχων θεών με όλη τη σημασία που είχαν κατά την Ελληνική αρχαιότητα οι θεοί και τα ιερά τους για τα πολιτικά πράγματα. Χαρακτηριστική είναι η εγκατάσταση από το 456 π.Χ. στην Ακρόπολη του ταμείου στο οποίο το Αθηναϊκό κράτος συγκέντρωνε τους φόρους από τους συμμάχους του. Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι το οικοδομικό πρόγραμμα του Περικλή ανέδειξε την Ακρόπολη ως το αντιπροσωπευτικό τμήμα της πόλης. Ασθενή μαρτυρία για την αίσθηση της Ακρόπολης ως οχυρού στις αρχές του 5^{ου} π.Χ. αιώνα αποτελεί η πρόχειρη αντίσταση εκεί των Αθηναίων κατά των Περσών. Σε άλλες περιπτώσεις η ακρόπολη διατηρεί τα παλαιά ιερά, αλλά ακόμη και η επίσημη θρησκευτική έδρα αναπτύσσεται αλλού, όπως στην περίπτωση της ακρόπολης του Άργους (**εικ.38α-β-γ**), όπου το ιερό του πολιούχου Λυκείου Απόλλωνος εγκαταστάθηκε στην αγορά, ενώ για τον έλεγχο της ευρύτερης επικράτειάς της πόλης στην Αργολική πεδιάδα ως θρησκευτικό κέντρο προβλήθηκε το μακρινό Ηραίον. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις η ακρόπολη διατηρεί τον αμυντικό της χαρακτήρα, όπως π.χ. στην Πλευρώνα της Αιτωλίας (**εικ.39**).

Ως δημόσιοι χώροι λειτουργούσαν και τα περισσότερα **ιερά των θεών** – υπήρχαν και ιδιωτικά. Εκτός από την εξυπηρέτηση των θρησκευτικών αναγκών του κοινού πολλά από αυτά ήταν συνδεδεμένα με την δημόσια ζωή. Ήδη μιλήσαμε για την πολιτική σημασία τους στις ακροπόλεις και την αγορά. Αλλά και άλλα, μη κεντρικά ιερά μέσα στην πόλη μπορούσαν να συνδέονται

με την πολιτική ή τη λειτουργία των θεσμών. Αναφέρουμε δύο παραδείγματα πάλι από την Αθήνα: Το ιερό της Αρτέμιδος Αριστοβούλης (**εικ.40α-β**) θύμιζε στους Αθηναίους ότι ο Θεμιστοκλής βουλευθήκε τα άριστα για την πόλη. Ένα από τα τέσσερα δικαστήρια της Αθήνας πάλι, το οποίο δίκαιε όσους υποστήριζαν ότι διέπραξαν δίκαιο φόνο, βρισκόταν δίπλα στο ναό του Δελφινίου Απόλλωνος, που καθιέρωσε ο Θησέας, στα νότια του Ολυμπίου. Σ' αυτή την περιοχή έλεγαν ότι δικάστηκε ο Θησέας για τον φόνο των εξαδέλφων του Παλλαντιδών που διεκδίκησαν την εξουσία του. Τα ιερά τα οποία βρίσκονταν έξω από την πόλη, στη χώρα, μπορούσαν επίσης να έχουν σπουδαίο ρόλο στα κοινά. Είδαμε ήδη ότι αποτελούσαν συνεκτικό στοιχείο του αστικού και αγροτικού πληθυσμού της πόλης, όπως π.χ. το Ηραίον του Άργους, και εγγυητές του εδάφους της, όπως το Ιερό του Απόλλωνος και Ασκληπιού της Επιδαύρου. Αλλά ακόμη και τα βασικά στοιχεία της λειτουργίας της πόλης μπορούσαν να ενσωματώσουν τέτοια ιερά. Έτσι, τόσο το βουλευτήριο όσο και το πρυτανείο της πόλης των Ηλείων, όπου η ιερή τους εστία, ήταν απ' αρχής εγκατεστημένα στο ιερό του Διός στην Ολυμπία (**41α-β-γ-δ**). Άλλωστε ιερά όπως η Ολυμπία, οι Δελφοί κ.ά. που απέκτησαν πανελλήνια εμβέλεια ασκούσαν σαφώς ευρύτερη πολιτική που επηρέαζε τη ζωή όλων, όπως η εκχειρία της Ολυμπίας και τα πολιτικά πλεονεκτήματα των νικητών των πανελληνίων αγώνων ή οι καθοριστικοί για κρίσιμες αποφάσεις χρησιμοί των Δελφών. Γενικά δεν είναι τυχαίο ότι τα μεγάλα ιερά ήταν συνδεδεμένα με αγώνες, ένα βασικό στοιχείο της αρχαίας δημόσιας ζωής (**εικ.42α-β-γ-δ**), και διέθεταν γυμνάσια, στάδια και θέατρα.

Βασικό όμως στοιχείο της αρχαίας πόλης αποτελούσε η **αγορά**, ως τόπος πολιτικής και οικονομικής ζωής. Είδαμε ότι η μορφή της αποκτά τους βασικούς της χαρακτήρες από τον 6^ο π.Χ. αιώνα, που συνίστανται σε ένα ευρύ, οριοθετημένο χώρο, στις πλευρές αλλά και στο εσωτερικό του οποίου τοποθετούνται δημόσια οικοδομήματα (**εικ.43α-β-γ**), όπως είναι στην αγορά των Αθηνών π.χ. ιερά θεών, το πρυτανείο, το βουλευτήριο, το μητρώο των πολιτών, άλλα δημόσια κτίρια, όπως δικαστήρια, νομισματοκοπεία, κρήνες, στοές, καθώς και μνημεία της πόλης, όπως, στην Αθήνα πάλι, το μνημείο των ηρώων που συμβόλιζαν τις 10 αθηναϊκές φυλές (**εικ.44α-β-γ**). Χαρακτηριστικές εικόνες της καθημερινής ζωής στην αγορά μας παρέχουν οι αρχαίοι συγγραφείς: Ο Κίμων δημιούργησε μετά το 467 π.Χ. άλσος με

πλατάνια στην αγορά (ξανά **εικ.43**). Σε ένα ορισμένο πλατάνι απ' αυτά αναρτούσαν οι γυναικονόμοι τις ανακοινώσεις ποινών για γυναίκες. Υπήρχαν όμως φαίνεται και λεύκες στο άλσος. Κάτω από μια λεύκη γίνονταν οι δημοπρασίες των δημοσίων εσόδων, ενώ, σκαρφαλωμένοι σε μια άλλη, ψηλή λεύκη, παρακολουθούσαν συχνά κάποιοι θεατρικές παραστάσεις που διοργανώνονταν στην αγορά (περίφημη η *απ' αιγείρου θέα*). Βέβαια η αγορά χρησιμοποιήθηκε, στις πρώιμες κυρίως φάσεις της, και για τη συνάθροιση των πολιτών, την *εκκλησία του δήμου*. Χειροπιαστό κατάλοιπο αυτής της χρήσης είναι το αμφιθέατρο στην αγορά του Μεταποντίου (**εικ.45**). Οι πρώιμες φάσεις της αγοράς φαίνεται ότι περιελάμβαναν μερικές φορές και στάδια (απλούς στίβους), όπως μας δείχνουν σχετικά κατάλοιπα στην Αθήνα και το Άργος (**εικ. 46α-β**).

Η *εκκλησία του δήμου* εκτός της αγοράς μπορούσε να συνεδριάζει σε θέατρα, όπως στην περίπτωση του Διονυσιακού θεάτρου στην Αθήνα (**εικ.47**) μετά το 330 π.Χ. Διαμορφώνονταν όμως και ειδικοί χώροι, όπως αυτός που αναφέρθηκε στο Μεταπόντιο, ή ο λόφος της Πνύκας στην Αθήνα (**εικ.48α-β**), που χρησιμοποιήθηκε από το 500 π.Χ. με διαδοχικές διαμορφώσεις με βήμα και θέατρο για τον σκοπό αυτό. Και κλειστά όμως οικοδομήματα μπορούσαν να στεγάσουν παρόμοιες ανάγκες. Τέτοιο ήταν το *Θερσίλειον* της Μεγαλόπολης (**εικ.49**), μια τεράστια υπόστυλη αίθουσα, που σχεδιάστηκε τον 4^ο π.Χ. αιώνα για να στεγάσει τις συνελεύσεις των 10.000 αντιπροσώπων του Αρκαδικού κοινού.

Οι συχνότερες συνεδριάσεις της βουλής της πόλης – στην Αθήνα οι πεντακόσιοι βουλευτές συνεδριάζαν κάθε μέρα εκτός των εορτών – απαιτούσαν μια πιο οργανωμένη αντιμετώπιση: Κτίρια για συνάθροιση ομάδων θρησκευτικών ή πολιτικών τεκμηριώνονται ήδη από την 3^η π.Χ. χιλιετία, όπως το επίμηκες κτίριο με τις περιμετρικές βαθμίδες στην Πολιόχνη της Λήμνου (**εικ.50**). Τα πρώιμα όμως **βουλευτήρια** των Ελληνικών πόλεων (**εικ.51α-β**), όπως αυτό της Ήλιδος στην Ολυμπία ή το παλιό βουλευτήριο της Αθήνας από τον ύστερο 6^ο π.Χ. αιώνα, δεν φαίνεται να είχαν πάγια εγκατάσταση καθισμάτων και η συνέλευση πρέπει να εξυπηρετείτο με πρόχειρες ρυθμίσεις. Το νέο βουλευτήριο της Αθήνας (**εικ.52α-β**), από το τέλος του 5^{ου} αιώνα, εμφανίζεται ως πιο ειδικά οργανωμένος χώρος, όπου όμως οι βουλευτές πρέπει να κάθονταν πάλι σε ξύλινους πάγκους

διατασσόμενους θεατρικά. Μια πιο μνημειώδη μορφή βουλευτηρίου βλέπουμε στη Μεσσήνη (**εικ.53α-β**), όπου ενσωματωμένη στο συνδεδεμένο με την αγορά της πόλης Ασκληπιείο, μια τετράστυλη αίθουσα διέθετε περιμετρικά λίθινα καθίσματα για τους 76 αντιπροσώπους της ομόσπονδης Μεσσηνίας.

Κτίρια πάντως για τις συνεδριάσεις μεγάλων νομοθετικών σωμάτων με μόνιμη θεατρική διάταξη, που απετέλεσαν και το πρότυπο των συγχρόνων κοινοβουλίων αρχίζουν να εμφανίζονται από τους πρώιμους Ελληνιστικούς χρόνους. Ενδιαφέρον για την εξέλιξη αυτή είναι το κτίριο δίπλα στο βουλευτήριο της Μεσσήνης (**εικ.54α-β**), το οποίο εκτός από το κοίλο με τα καθίσματα διέθετε και σκηνή και θεωρείται ότι χρησίμευε σε πολιτικές συγκεντρώσεις – γι' αυτό και χαρακτηρίζεται **εκκλησιαστήριον** – αλλά και σε θεατρικές εκδηλώσεις. Χαρακτηριστικά πάντως κτίρια αυτού του τύπου είναι το βουλευτήριο της Μιλήτου (**εικ.55**) και αυτό της Πριήνης (**56α-β**) από τον 2^ο π.Χ. αιώνα. Για το δεύτερο οι 640 θέσεις αντιπροσώπων που διέθετε θεωρούνται πολλές για μια πόλη 4.000 κατοίκων και μερικοί το ερμηνεύουν ως εκκλησιαστήριο. Τα κτίρια αυτά μπορούσαν πάντως, όπως είναι φυσικό, να χρησιμοποιούνται και για άλλους σκοπούς. Ξέρουμε π.χ. ότι στο βουλευτήριο της Τέω γίνονταν και οι εξετάσεις γραμματικής και μουσικής των εφήβων.

Άλλο κεντρικό κτίριο στην πόλη ήταν το **πρυτανείον**. Στο πρυτανείο διεξήγε το καθημερινό της έργο η εκτελεστική αρχή της πολιτείας, της οποίας τα μέλη εκλέγονταν από τη βουλή. Συγχρόνως στο πρυτανείο, ομφαλό της πόλης, έκαιγε άσβεστη η φλόγα της κοινής εστίας. Τα κτίρια αυτά μπορούσαν να έχουν διάφορες μορφές: Στην Αθήνα π.χ. (**εικ.57α-β-γ-δ**) οι 50 πρυτάνεις ήταν εγκατεστημένοι σε ένα κυκλικό κτίριο, τη θόλο. Συνήθως όμως τα πρυτανεία είχαν τη μορφή ενός σπιτιού, με αυλή και τους απαραίτητους χώρους γύρω απ' αυτήν (**εικ.58α-β**), όπως π.χ. στην Ολυμπία από το 500 περ. π.Χ., ή τη Δήλο από τον 4^ο π.Χ. αι. Η ολόημερη παραμονή στο πρυτανείο απαιτούσε και βιοτικές διευκολύνσεις, και έτσι οι κρατικοί λειτουργοί έπρεπε να πάρουν και το γεύμα τους μέσα στον τόπο της δουλειάς, το οποίο στην Αθήνα τους παρέχόταν από το κράτος (**εικ.59**: θραύσματα αγγείων από τη Θόλο με χαραγμένο το **ΔΕ[μόςιον]**). Από την πραγματικότητα αυτή προέρχεται η χρησιμοποιούμενη σήμερα για τους απολαμβάνοντας χωρίς να εργάζονται σκληρά φράση «σίτιση στο πρυτανείο».

Συναφείς προς το πρυτανείο και το βουλευτήριο ήταν οι χώροι των **αρχείων** στην αγορά. Το παλιό βουλευτήριο στην Αθήνα π.χ. (**εικ.60**) στέγαζε παράλληλα και το αρχείο – μητρώο των πολιτών όταν λειτουργούσε, και έμεινε ως μητρώο όταν μεταφέρθηκε η βουλή στο νέο κτίριο. Μια μεγάλη αίθουσα δίπλα στο πρυτανείο της Μεσσήνης (**εικ.61**) θεωρείται σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία ότι στέγαζε το αρχείο των συνέδρων του διπλανού κτιρίου.

Για τις εγκαταστάσεις **δικαστηρίων** έχουμε πολλές γραπτές αναφορές, αλλά χωρίς σαφή στοιχεία και βέβαια αρχαιολογικά κατάλοιπα. Στην αγορά των Αθηνών ένας μεγάλος ανοικτός περίβολος, που κατασκευάστηκε μετά τα μέσα του 6^ο π.Χ. αιώνα, συνδέεται – χωρίς όμως βεβαιότητα – με το κύριο δικαστήριο της Αθήνας, την *Ηλιαία*, που αριθμούσε 1500 δικαστές. Μια άλλη περίπτωση, για την οποία έχουμε ήδη μιλήσει, ήταν το ειδικό δικαστήριο για δίκαιες περιπτώσεις φόνων, στην περιοχή των στύλων του Ολυμπίου Διός. Στην Αθήνα κατέστη όμως δυνατό να ταυτισθεί ένας χώρος εκτέλεσης των δικαστικών ποινών, μια **φυλακή** (**εικ.62**). Το κτίριο, στη νοτιοανατολική είσοδο της αγοράς, έχει την δομή ενός ξενώνα που διέθετε λουτρά. Σ' αυτό βρέθηκαν 13 φιαλίδια φαρμάκων, που θεωρείται ότι περιείχαν το δηλητήριο με το οποίο εκτελούσαν καταδικασμένους σε θάνατο. Τέτοια ήταν η περίπτωση του Σωκράτη που εκτελέστηκε με κύνειο. Ένα αγαλμάτιο του φιλοσόφου που βρέθηκε στο κτίριο ενισχύει την υπόθεση ότι ο Σωκράτης κρατήθηκε σ' αυτό το κτίριο. Αναφέρονται πάντως και άλλα σημαντικά πρόσωπα που φυλακίστηκαν στην Αθήνα, όπως ο ρήτωρ Ανδοκίδης και οι συγγενείς του, που κατηγορήθηκαν ότι ασέβησαν καταστρέφοντας ερμαϊκές στήλες το 415 π.Χ. Ο Ανδοκίδης ζήτησε *άδειαν*, δηλαδή αναστολή της ποινής, την πήρε με την υποχρέωση εξορίας, και μέχρι τη γενική αμνηστία του 403 π.Χ. αγωνιζόταν να γυρίσει, υποβάλλοντας αιτήσεις *περί της εαυτού καθόδου*.

Οι **στοές**, επιμήκη οικοδομήματα ανοικτά συνήθως στην πρόσοψή τους και με ή χωρίς κλειστούς χώρους στο βάθος (**εικ.63**), ήταν ένα σημαντικό συστατικό στοιχείο της αγοράς, αλλά και των ιερών και άλλων σημείων της πόλης. Εκτός από την άνετη παραμονή του κοινού στην αγορά που εξασφάλιζε η στέγη τους, προσφέρονταν για εμπορική κίνηση, αλλά και για πολλές άλλες δραστηριότητες, μερικές από τις οποίες ήταν σημαντικές κρατικές λειτουργίες.

Δυο παραδείγματα από την Αθήνα αρκούν για να δείξουν την πολυποίκιλη λειτουργία τους.

Η *Ποικίλη στοά* οικοδομήθηκε (**εικ.64α-β**) από τον Κίμωνα λίγο πριν από το 460 π.Χ. Ονομάστηκε έτσι γιατί οι τοίχοι της ήταν διακοσμημένοι με πίνακες από την ιστορία των Αθηνών, όπως η μάχη του Θησέα εναντίον των Αμαζόνων, η μάχη του Μαραθώνα, μάχες εναντίον των Λακεδαιμονίων κλπ. Η στοά χρησιμοποιήθηκε από φιλοσόφους για τις συζητήσεις τους και ειδικά από τον 3^ο π.Χ. αιώνα εγκαταστάθηκε εκεί από την Κύπρο ο Ζήνων, ώστε οι οπαδοί της φιλοσοφίας του να ονομασθούν *στωϊκοί*. Όμως σ' αυτήν μαζεύονταν για ψυχαγωγία διάφοροι άνθρωποι. Ο Απουλήσιος, ρήτορας και διανοητής του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα μαρτυρεί: «... μπροστά στην Ποικίλη στοά είδα με τα ίδια μου τα μάτια ένα θαυματοποιό να καταπίνει μια σπάθα ιππικού ... και αμέσως ύστερα, παρακινημένος από μια μικρή πληρωμή, να καταπίνει ένα κυνηγετικό ακόντιο, με τη μύτη πρώτα, ώσπου πέρασε βαθιά μέσα στα σωθικά του». Η στοά χρησιμοποιήθηκε ευκαιριακά και για σοβαρότερες, δημόσιες υποθέσεις. Εκεί έγινε η δίκη και η καταδίκη 1400 πολιτών από τους τριάκοντα τυράννους, και εκεί επικράτησε να γίνεται η *πρόρρησης*, δηλαδή η εναρκτήρια τελετή των Ελευσινίων μυστηρίων.

Το άλλο μας παράδειγμα είναι η *Βασίλειος στοά* (**εικ.65α-β-γ-δ** [στην εικόνα μία από τις στήλες από το τέλος του 5^{ου} αι. με τον κατάλογο των κρατικών θυσιών στους θεούς]), κοντά στην Ποικίλη από τα παλαιότερα επίσημα κτίρια της αθηναϊκής αγοράς (χρονολογείται στο τέλος του 6^{ου} π.Χ. αιώνα, με πολλές επισκευές). Σ' αυτήν ήταν εκτεθειμένοι, χαραγμένοι πάνω σε λίθινες στήλες μπροστά στους τοίχους του εσωτερικού της, οι σημαντικότεροι νόμοι της Αθηναϊκής πολιτείας, ουσιαστικά το σύνταγμα της πόλης. Μπροστά της σε ένα τεράστιο *λίθο* ορκίζονταν οι άρχοντες ότι θα τηρήσουν τους νόμους. Η στοά ήταν η έδρα του βασιλέως, του θρησκευτικού αξιωματούχου της πόλης, και των παρέδρων του, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι την τήρηση των ιερών νόμων. Ο Σωκράτης πρέπει να ανακρίθηκε σ' αυτό το οικοδόμημα από τον βασιλέα, αφού είχε κατηγορηθεί για ασέβεια προς τους θεούς. Αλλά και ο Άρειος Πάγος μερικές φορές φαίνεται ότι συνεδρίαζε εδώ, όταν επρόκειτο για δίκες φόνου ή εμπρησμού. Στο κτίριο υπήρχαν θρόνοι για τους χρήστες του, οι οποίοι φαίνεται ότι έτρωγαν επίσης μέσα σ' αυτό, αφού κι εδώ βρέθηκαν αγγεία ανάλογα με εκείνα της Θόλου. Οι στοές μερικές φορές μπορούσαν να

διαμορφωθούν σε πολύπλοκα κτίρια, όπως αυτό στην αγορά των Αιγών στη Μ. Ασία (**εικ.66**).

Άλλα δημόσια κτίρια που δεν βρίσκονταν κατ' ανάγκην στην αγορά, ήταν οι **κρήνες**, που εξασφάλιζαν το πολύτιμο νερό που ερχόταν στην πόλη με περίτεχνα υδραγωγεία. Εικονίζονται συχνά σε αγγειογραφίες (**εικ. 67α: Διονυσία κρήνη - β**), είναι όμως τεκμηριωμένες και με πραγματικά λείψανα (**εικ.68α-β-γ**), όπως π.χ. μια κρήνη από τον 6^ο π.Χ. αιώνα στη νοτιοανατολική γωνία της Αγοράς, όπου μεταφερόταν νερό από τις πλαγιές του Λυκαβηττού, ή η *Κλεψύδρα*, κτισμένη περί το 470 π.Χ. σε σχισμή του βράχου της Ακρόπολης και τρεφόμενη με νερό τοπικής πηγής. Το λουτρό μπορούσε να γίνεται στις κρήνες ή στο σπίτι (**εικ.69α-β**), όμως από την Ελληνιστική εποχή εμφανίζονται ειδικά δημόσια κτίρια, όπως αυτό του Ασκληπείου της Επιδαύρου. Τα υδραγωγεία που προμήθευαν από τον 6^ο π.Χ. αιώνα στις πόλεις το νερό (**εικ. 70α-β**) ήταν πραγματικά μεγάλα δημόσια τεχνικά έργα, όπως το υπόγειο λαξευτό υδραγωγείο μήκους ενός χιλιομέτρου που κατασκεύασε στη Σάμο ο μηχανικός Ευπαλίνος, ή το υδραγωγείο που έγινε στην Αθήνα κατά το διάστημα της τυραννίδας του Πεισιστράτου.

Δημόσια συγκροτήματα ήσαν και τα **γυμνάσια**, οι **παλαίστρες** και τα **στάδια**, όπου παρεχόταν η παιδεία και γινόταν η άθληση του σώματος (**εικ.71α-β**). Ένα ωραίο παράδειγμα είναι το συγκρότημα του γυμνασίου και της παλαίστρας από τον 4^ο π.Χ. αιώνα κοντά στο ιερό της Προναίας Αθηνάς στους Δελφούς (**εικ.72α-β-γ**), όπου διακρίνεται ο στεγασμένος στίβος για το δρόμο, η *ξυστή*, και μπροστά του ο υπαίθριος στίβος, η *παραδρομής*. Καλά διατηρούνται και τα ερείπια της παλαίστρας στην Ολυμπία (**εικ.73**). Γυμνάσια της Αθήνας έγιναν έδρες φιλοσοφικών σχολών, όπως του Πλάτωνος το γυμνάσιο στην Ακαδημία ή του Αριστοτέλη στο Λύκειον (**εικ.74**: στην εικόνα ψηφιδωτό από την Πομπηία του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα με σκηνή από την Πλατωνική Ακαδημία).

Από τους Ελληνιστικούς χρόνους και μετά εμφανίζονται και άλλες κατηγορίες δημοσίων κτιρίων, όπως οι βιβλιοθήκες (**εικ.75**: Αλεξανδρείας), το ρολόι του Κυρρήστου (**εικ.76**, γνωστό ως Πύργος των Ανέμων) από τον 1^ο π.Χ. αιώνα στην Αθήνα κ.ά. Το *Ωρολόγιον* είχε εσωτερικά υδραυλικό ρολόι και πιθανώς και πλανητάριο και εξωτερικά, εκτός από τις οκτώ διευθύνσεις των ανέμων, είχε αντίστοιχα ηλιακά ρολόγια και στην κορυφή είχε ανεμοδείκτη.

γ. Ιδιωτικοί χώροι

Η ιδιωτική κατοικία, το σπίτι των αρχαίων Ελλήνων, σε γενικές γραμμές, δεν ήταν πολυτελές, και ανταποκρινόταν κυρίως στις καθημερινές ανάγκες. Αναπτύχθηκε με αφετηρία τρία βασικά στοιχεία. Το πρώτο στοιχείο ήταν το φτωχό, μονόχωρο σπίτι των πρώιμων κυρίως χρόνων (**εικ.77α-β**). Ένα ομοίωμα τέτοιου σπιτιού των αρχών του 7^{ου} π.Χ. αιώνα από το Άργος δίνει ένα παράδειγμα τέτοιων σπιτιών με πρόσταση, ψηλή, δίριχτη στέγη και επιχρισμένους, διακοσμημένους με χρώμα τοίχους. Ένα άλλο παράδειγμα από την Κλασική εποχή στις τις Άνω Σίφες της Βοιωτίας, δείχνει ότι και στην ανεπτυγμένη αυτή περίοδο υπήρχαν τέτοια σπίτια. Το πρώτο αυτό στοιχείο αποτέλεσε τον πυρήνα όλων των μετέπειτα αρχαίων σπιτιών. Έμεινε ως ο κεντρικός χώρος, ο κατεξοχήν *οίκος*, μέσα στον οποίο υπήρχε η εστία του σπιτιού όπου κάθιζε για φαγητό ή μαζευόταν για άλλο σκοπό η οικογένεια.

Το δεύτερο αφετηριακό στοιχείο ήταν η μόδα του συμποσίου που εισέβαλε στην Ελλάδα από την Ανατολή τον 7^ο π.Χ. αιώνα. Στο συμπόσιο (**εικ.78**) λάμβαναν μέρος μόνον άνδρες, ενώ γυναίκες εμφανίζονταν μόνο για να τέρψουν τους άνδρες με την μουσική και το κάλλος τους (αυλητρίδες). Παράλληλα η παρουσία νεαρών οινοχόων ασκούσε ερωτική έλξη στους συνδαιτημόνες. Δημιουργήθηκε λοιπόν νωρίς ειδικός φροντισμένος χώρος κοντά στον οίκο για τον σκοπό αυτό, ο *ανδρών*, όπου περιμετρικά υπήρχαν οι κλίνες, στις οποίες ανακλίνονταν για το συμπόσιο οι άνδρες του σπιτιού και οι προσκεκλημένοι τους. Τον βλέπουμε ήδη στα σπίτια της Σμύρνης (**εικ.79α-β-γ**) του 7^{ου} αιώνα, γύρω στο 620 π.Χ., και σε ένα ομοίωμα των μέσων του 6^{ου} αιώνα από την Θήρα, αγαπημένο αντικείμενο μιας εταίρας στον τάφο της. Εδώ αντί κλινών έχουμε ακόμη καθίσματα, μια και στη Θήρα δεν είχε ακόμη εισχωρήσει η μόδα του φαγητού σε κλίνη.

Το τρίτο στοιχείο που συνέβαλε στην εξέλιξη του Ελληνικού σπιτιού ήταν η κατοικία μέσα στους ίσους κλήρους, τα τετράγωνα οικόπεδα των αποικιών (**εικ.80**). Ο μονός χώρος που τοποθετήθηκε στη μία πλευρά, απέκτησε σιγά-σιγά με την αύξηση των αναγκών διπλανούς χώρους στη μία πλευρά και κατόπιν στις άλλες, δημιουργώντας έτσι τον τύπο του αναπτυσσόμενου γύρω από μια αυλή πολύχωρου σπιτιού, όπου ο οίκος και ο ανδρών αποτελούσαν τους κυριότερους χώρους. Πρόστεγα, τα οποία ανάλογα με τον προσανατολισμό ενός τέτοιου οικοπέδου προστάτευαν τους χώρους μιας

πλευράς, δημιούργησαν το σχέδιο της *παστάδος*, δηλαδή του ανοικτού με υποστυλώματα στην πλατεία του πλευρά χώρου, ενώ το σχέδιο της *προστάδος*, το παραδοσιακό σχήμα του χώρου με άνοιγμα στη στενή του πλευρά, εξακολούθησε παράλληλα να χρησιμοποιείται.

Το ανεπτυγμένο με βάση τα τρία αυτά στοιχεία κλασικό σπίτι το βλέπουμε σε παραδείγματα από πολλές, καλά μελετημένες πόλεις. Ο Πειραιάς (**εικ.81α-β**), από τον πρώιμο 5^ο π.Χ. αιώνα, υιοθετεί τον τύπο της *προστάδος*. Ο ίδιος τύπος επικρατεί και στην Πριήνη (**εικ.82α-β-γ-δ-ε**: οίκος, ανδρών, διακόσμηση ανδρών), τον 4^ο π.Χ. αιώνα, όπου μάλιστα, σε ορισμένους δρόμους, στις ιδιοκτησίες προστίθενται μαγαζιά με ανεξάρτητες εισόδους. Η Όλυνθος, από τον 4^ο π.Χ. αιώνα, υιοθετεί τον τύπο της *παστάδος* (**εικ.83α-β-γ**), όπου οι ανδρώνες μπορούν πλέον να διακοσμούνται με πολυτέλεια. Στην Αθήνα του ύστερου 5^{ου} π.Χ. αιώνα αναπτύσσεται κάτω από μακεδονική επίδραση το σπίτι με περιστύλιο, που υιοθετείται στη Ρόδο της ίδιας εποχής και μας περιγράφει ο Βιτρούβιος. Παραδείγματα του τύπου αυτού έχουμε από την Δήλο μετά το 166 π.Χ. (**εικ.84α-β-γ-δ**). Η πλευρά της *παστάδας* ήταν υπερυψωμένη, και ο οίκος είχε λάβει τώρα πολυτελέστερη μορφή, με συστήματα τριών κλινών γύρω από ένα τραπέζι, μετατρεπόμενος έτσι σε ένα δεύτερο χώρο υποδοχής, το *τρικλίνιον*.

Παραλλαγές της βασικής αυτής δομής υπήρξαν, όπως είναι φυσικό, πολλές. Όπως π.χ. σε περιπτώσεις προσαρμογής απλούστερης δομής σπιτιών στην πιο εξελιγμένη μόδα της εποχής. Ένα ωραίο σχετικό παράδειγμα είναι τα κλασικά σπίτια της Κολοφώνος στην Ιωνία (**εικ.85α-β**), όπου ο ανδρών προστέθηκε σε μια δεύτερη φάση σε ξεχωριστά πυργοειδή κτίρια, στον όροφο των οποίων υπήρχε γυναικωνίτης. Έλλειψη κανονικότητας της ίδιας όμως πάντα βασικής δομής, παρατηρείται και στα σπίτια των πόλεων που διατήρησαν την προσθετική τους συγκρότηση, είχαν άρα δεδομένα τα ακανόνιστα σχήματα των οικοπέδων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την περίπτωση αυτή είναι τα κλασικά σπίτια της Αθήνας (**εικ.86α-β**). Ο οίκος και ο ανδρών εξοικονομούνται στον εκάστοτε προσφερόμενο χώρο, μερικές φορές σε διάδρομο έξω από την αυλή και δίπλα σε μαγαζί, το οποίο βέβαια έχει ανεξάρτητη είσοδο. Στα μαγαζιά αυτά αναπτυσσόταν οι βιοποριστικές δραστηριότητες του ιδιοκτήτη. Σε ένα σπίτι δίπλα στην Αγορά της Αθήνας αναγνωρίστηκε ένα υποδηματοποιείο (πβ. **εικ.87**, μφ. Αμφορέας μουσείου

Ashmolean Οξφόρδης), που ανήκε πιθανότατα στο φίλο του Σωκράτη Σίμωνα, κοντά στον οποίο ο φιλόσοφος συναντούσε μαθητές του που ήταν ακόμη πολύ νέοι για να πάνε στην Αγορά. Μερικά σπίτια πάντως της Αθήνας είχαν αναπτύξει ήδη πρώιμα την πολυτελέστερη δομή του περιστυλίου (**εικ.88**). Μια τρίτη παραλλαγή της βασικής δομής του αρχαίου ελληνικού σπιτιού μπορούν να θεωρηθούν συστάδες σπιτιών στην εξοχή (**εικ.89α-β**), την *χώρα* των πόλεων, όπου προστίθεται το στοιχείο του πύργου, που τον χρησιμοποιούσαν ως κύριο χώρο σε ένα από τα σπίτια, ως οίκο δηλαδή, ενώ σε καιρό κινδύνου μπορούσε να εξυπηρετήσει την άμυνα της συστάδας.

Η ζωή στα σπίτια αυτά εξασφάλιζε τις στοιχειώδεις ανέσεις. Έχουμε ήδη αναφερθεί στη λειτουργία του οίκου και του ανδρώννα. Οι γυναίκες είχαν τον ιδιαίτερο χώρο τους, όπως είδαμε, συνήθως στον όροφο (**εικ.90α-β-γ**, πυξίδα Λούβρου: γνέσιμο, κέντημα, κλίνη). Η παρασκευή των γευμάτων γινόταν στην εστία του οίκου ή στην κουζίνα (**εικ.91α-β**), η οποία βρισκόταν δίπλα στον οίκο. Προς την πλευρά της υπήρχαν στο ανώτερο μέρος του τοίχου του οίκου ανοίγματα, ενώ ο χώρος της ίδιας της κουζίνας αναπτυσσόταν προς τα επάνω σε μία μορφή καμινάδας με ανοίγματα στη στέγη για την έξοδο του καπνού. Πίσω από την κουζίνα στην Όλυνθο εξοικονομούσαν ένα μικρό χώρο λουτρού (**εικ.92**) με πήλινη μπανιέρα. Τα φαγητά (**εικ.93α-β-γ**: σκεύη μαγειρικής – ζύμωμα και φούρνισμα ψωμιού, ειδώλια Βοιωτίας, τέλος 5^{ου} π.Χ. αιώνα) ψήνονταν σε σχάρες, σούβλες και φουρνάκια ή βράζονταν σε χύτρες πάνω σε φουφούδες. Αποχωρητήρια στα κλασικά σπίτια εντοπίζονται σε σπάνιες μόνο περιπτώσεις, όπως στη Δύστο της νότιας Εύβοιας (**εικ.94α-β**, μέσα 4^{ου} π.Χ. αιώνα). Συνήθως οι επείγουσες ανάγκες εξυπηρετούντο με δοχεία νυκτός (**εικ. 95**, *αμίς* από την Αγορά και φορητό κάθισμα τουαλέτας από την Όλυνθο).

Για τα παλάτια των Ελληνιστικών χρόνων που αναπτύχθηκαν στη Μακεδονία και στις έδρες των διαδόχων του Αλεξάνδρου (**εικ.96α-β-γ-δ** : *Αιγαί* / Βεργίνα, ανάκτορο - *Πέλλα*, ανάκτορο Φιλίππου Ε΄ - *Πέργαμον*, παλάτια από την εποχή του Ευμένη Β΄), και στα οποία τα στοιχεία του ελληνικού σπιτιού διαμορφώθηκαν – με πολλαπλασιασμό και συμπλήρωση – σε μνημειώδη συγκροτήματα γύρω από μεγάλες περίστυλες αυλές, δεν θα γίνει εδώ λόγος, αφού η λειτουργία τους κινείται μεταξύ του ιδιωτικού και του δημόσιου χαρακτήρα. Πάντως ως τύπος επηρέασαν τα πλούσια σπίτια μεταγενεστέρων χρόνων (**εικ.97**), όπως μερικά πλούσια σπίτια της Εφέσου από τον 1^ο μ.Χ.

αιώνα. Ανάλογος ήταν και ο χαρακτήρας σπιτιών που αποτελούσαν έδρες ιδιωτικών ενώσεων που χαρακτήριζαν την κοινωνία της Ελληνιστικής εποχής, όπως το σπίτι των Ποσειδωνιαστών (**εικ.98α-β**), πλούσιων εμπόρων από τη Βηρυτό, εγκατεστημένων στη Δήλο των αρχών του 1^{ου} π.Χ. αιώνα, με 1400 μ² και πλούσια διακόσμηση με έργα τέχνης στο εσωτερικό του.

Ως προς τη νομική πλευρά της ιδιοκτησίας δικαίωμα κτήσης σπιτιού είχαν κανονικά μόνο οι πολίτες. Οι ξένοι σε εξαιρετικές μόνο περιπτώσεις αποκτούσαν αυτή τη δυνατότητα, εφόσον τους χορηγούσαν το δικαίωμα της *εγκτήσεως*. Οι υπερβάσεις στην κατασκευή του σπιτιού, όπως κατάληψη δημόσιου χώρου, προβολή των ορόφων πάνω από δρόμους, άνοιγμα παραθύρων στο δρόμο, ελέγχονταν από ειδικές αρχές (π.χ. τους δέκα *αστυνόμους* στην Αθήνα) και τιμωρούνταν. Οι αστυνόμοι έλυναν και τα προβλήματα μεταξύ γειτόνων, όπως π.χ. τα έξοδα για επισκευές μεσοτοιχιών, ή βλάβες από νερά της στέγης του γείτονα – το τελευταίο το διαπραγματεύεται διεξοδικά ο Πλάτων στους *Νόμους* του. Το σπίτι μπορούσε κανείς να το πουλήσει και η ισχύς της δικαιοπραξίας εξασφαλιζόταν με προηγούμενη δημόσια ανακοίνωση, με μάρτυρες, συνήθως τους γείτονες και, όταν δεν αρκούσε ο προφορικός λόγος, με συμβόλαια τα οποία κρατούσαν οι *μνήμονες*, ένα είδος συμβολαιογράφων, και τα οποία τελικά κατέληγαν στο αρχείο της πόλης (**εικ.99**, επιγραφή Πάρου, 2^{ος} π.Χ. αι.).

Μπορούσε κανείς ακόμη να ενοικιάσει την περιουσία του. Αν ο ενοικιαστής δεν πλήρωνε το νοίκι, ο ιδιοκτήτης ενεργούσε ένα είδος αποβολής με ξήλωμα της θύρας, αφαίρεση της στέγης και σφράγισμα του πηγαδιού ή της δεξαμενής νερού, όπως παραδίδει ο Βίων από την Ολβία του Πόντου στις αρχές του 3^{ου} π.Χ. αιώνα. Η ενοικίαση ενός σπιτιού μπορούσε να γίνει σε περισσότερους του ενός ενοικιαστές. Τότε οι αρχαίοι δεν μιλούσαν για *οικία*, αλλά για *συνοικία*, και στην περίπτωση αυτή προβλεπόταν ένας υπεύθυνος για την διοίκησή της, ο *ναύκληρος*, ένα είδος διαχειριστή πολυκατοικίας. Επειδή οι πολίτες προτιμούσαν να έχουν τον ατομικό ιδιωτικό τους χώρο την δική τους οικία, οι συνοικίες είχαν συνήθως κακό όνομα. Ο λόγος του Ισαίου σε αθηναϊκό δικαστήριο το 364 π.Χ. «Περί της περιουσίας του Φιλοκτήμονος» μας δίνει ένα τέτοιο παράδειγμα: Ο πλούσιος πατέρας του Φιλοκτήμονος Ευκτήμων ήταν ιδιοκτήτης δύο *συνοικιών*, μιας στο Πειραιά, και μιας δεύτερης στον Κεραμεικό. Την διαχείριση της πρώτης, όπου ήταν εγκατεστημένος και

ένας οίκος ανοχής, είχε αναθέσει σε μια απελεύθερή του, ενώ στη δεύτερη είχε εγκαταστήσει ως διαχειρίστρια μια πρώην πόρνη από τον οίκο ανοχής του Πειραιά.

Η πόλη είχε τέλος το δικαίωμα να επιτάξει προσωρινά σπίτια ιδιωτών για διάφορους λόγους, όπως η παραμονή κρατικών υπαλλήλων ή στρατιωτών σε περιόδους πολέμου, ή ακόμη και να απαλλοτριώσει σπίτια για δημόσια έργα, όπως στην περίπτωση της Τανάγρας που τον 2^ο π.Χ. αιώνα αποφάσισε να μεταφέρει τη λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης από το ιερό τους στην εξοχή μέσα στην πόλη. Στις περιπτώσεις αυτές η εκκλησία του δήμου όριζε εκτιμητές της αξίας του ακινήτου για την αποζημίωση του ιδιώτη. Υπήρξαν και περιπτώσεις που τα σπίτια των ιδιωτών μπήκαν ως υποθήκη για δάνειο της πόλης τους από άλλη πόλη, όπως με το δάνειο της Αρκεσίνης στην Αμοργό από τους Ναξίους.

δ. Τείχη, υποδομές, λιμάνια.

Τα **τείχη**, που οριοθετούσαν την πόλη, ήταν ένα μεγάλο δημόσιο έργο, βασικό την εποχή εκείνη για την προστασία των πόλεων. Τείχη κατασκευάστηκαν από πολύ νωρίς κατά τους Ελληνικούς χρόνους, όπως στην Σμύρνη του 9^{ου} και του 8^{ου} π.Χ. αιώνα (**εικ.100**), φτιαγμένα τότε με λίθινη βάση και πλίνθινη ανωδομή. Την κλασική εποχή τα τείχη γίνονται συνήθως με μεγάλους λίθους στην εξωτερική και την εσωτερική παρειά, με πολυγωνική – οικονομικότερη – πλοκή στις πρωιμότερες περιπτώσεις και συνήθως χονδρικά ισόδομη αργότερα, ενώ το εσωτερικό τους γεμίζει με δευτερεύον υλικό και εγκάρσια δεσίματα.

Στα τείχη που κατασκεύασε με βιασύνη ο Θεμιστοκλής στην Αθήνα αμέσως μετά τα Περσικά (**εικ.101α-β**) η πλινθοδομή διατηρήθηκε ακόμη σε χρήση. Με την ανοικοδόμησή τους όμως από τον Κόνωνα στις αρχές του 4^{ου} π.Χ. αιώνα εφαρμόστηκε το επιμελημένο λίθινο υλικό. Το ίδιο έγινε και για τα τείχη του Πειραιά, ο οποίος συνδέθηκε με τα μακρά τείχη με την Αθήνα (**εικ.102α-β-γ**). Η σύνδεση του άστεως με το επίνειό του με μακρά τείχη έγινε και σε άλλες πόλεις, όπως στην Κόρινθο και τα Μέγαρα. Τα τείχη μερικές φορές εκοσμούντο με μνημειώδεις πύλες, όπως στην περίπτωση της Θάσου ή της Μεσσήνης (**εικ.103α-β-γ**). Ιδιαίτερα καλά σώζονται τα τείχη των ελληνοιστικών πόλεων της Αιτωλοακαρνανίας (**εικ.104**). Τείχη όμως κατασκευάζονταν και για

άλλα οχυρά εκτός της πόλης, όπως το φρούριο της Φυλής στην Αττική (**εικ.105**).

Σημαντικά για τις πόλεις που αναπτύχθηκαν κοντά στη θάλασσα ήταν τα **λιμάνια**. Τα λιμάνια, που τεκμηριώνονται ήδη από τον 6^ο π.Χ. αιώνα, ήταν χονδρικά δύο κατηγοριών, τα πολεμικά και τα εμπορικά. Τα πρώτα ήταν κλειστά (αλυσίδες μπορούσαν να κλείσουν την είσοδο) και προστατεύονταν από επιθαλάσσια και θαλάσσια τείχη με νεώρια για την ασφαλή φύλαξη των πλοίων, τα δεύτερα ανοιχτά με αποβάθρες και στοές για την διακίνηση των αγαθών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μας παρέχουν τα λιμάνια της κατεξοχήν ναυτικής δύναμης της Αθήνας (**εικ.106**) με το εμπορικό λιμάνι, τον Κάνθαρο, που φιλοξενούσε και πολεμικά πλοία, και τους ναυστάθμους της Ζέας και της Μουνυχίας, όπου σώθηκαν λείψανα των νεωρίων (**εικ.107α-β**). Τα τελευταία χρόνια τα αρχαία λιμάνια μελετώνται καλύτερα με τα νέα τεχνικά μέσα και τα παραδείγματα πολλαπλασιάζονται (**εικ.108α-β-γ-δ-ε**: πολεμικό Σάμου από τον 6^ο π.Χ. αιώνα – Αίγινας – Ρόδου – Κορίνθου, Λέχαιον-Κεγχρεαί). Για το λιμάνι της Σάμου, που κατασκευάστηκε τον 6^ο π.Χ. αιώνα κατά το διάστημα της αρχής του τυράννου Πολυκράτη, ο Ηρόδοτος λέγει: Οι Σάμιοι «κατασκεύασαν τα τρία μεγαλύτερα έργα που έχουμε δει στον ελληνικό κόσμο». Και μεταξύ των άλλων δύο, του ναού της Ήρας και του Ευπαλινείου υδραγωγείου αναφέρει «το δεύτερο έργο είναι ένας λιμενοβραχίονας που περιβάλλει το λιμάνι, με βάθος είκοσι οργιές και μήκος πάνω από 2 στάδια» (δηλαδή βάθος 37 και μήκος 370 μ.) Τα λιμάνια είχαν **φάρους** που εικονίζονται σε έργα της ρωμαϊκής εποχής (**εικ.109α-β**: σαρκοφάγος 3^{ου} μ.Χ. αι. – φάρος Αλεξάνδρειας), από τους οποίους ο φάρος της Αλεξάνδρειας ήταν ο μνημειακότερος. Ο **δίολκος** στον Ισθμό της Κορίνθου (**εικ.110**) ήταν ένα ειδικό έργο για την μεταφορά των πλοίων από τον Κορινθιακό στον Σαρωνικό κόλπο, που κατασκεύασε ο τύραννος της Κορίνθου Περίανδρος.

Άλλα δημόσια έργα τεκμηριώνονται ή αναφέρονται από τους αρχαίους συγγραφείς διάφορα. Για τα υδραγωγεία και τις κρήνες έχει ήδη γίνει λόγος. Ενδεικτικά μνημονεύονται εδώ περαιτέρω οι **υπόνομοι** στις πόλεις, όπως στη Ρόδο π.χ., που είναι ιδιαίτερα ευρύχωροι και επιμελημένοι (**εικ.111**), η γέφυρα προς Ελευσίνα που είδαμε (**εικ.112**) και η αποστράγγιση της λίμνης των Πτεχών στη νότια Εύβοια (περιοχή Δύστου) τον 4^ο π.Χ. αι., που πληρώθηκε με παραχώρηση δεκαετούς γεωργικής εκμετάλλευσης του αποκτηθέντος

εδάφους στον ανάδοχο του έργου Χαιρεφάνη και τους συνεργάτες του (επιγραφή Ερέτριας).